

The Epistemological and Value Function of the Culture of the Waiting in Deepening the Strategy of Resistance with an Emphasis on the School of Shahid Soleimani

Mahmoud Maleki Rad¹

Received: 05/02/2022

Accepted: 14/02/2022

Abstract

The culture of the waiting (for Imam Mahdi) has capacities that, by creating the right beliefs and attitudes, generates values, norms, and behaviors, and by applying them, will open the door for the waiting society. Therefore, the culture of the waiting can have appropriate functions to create change in the waiting society. Using the culture of the waiting, Shahid Soleimani deepened the strategy of resistance, and for this reason, with his unique jihadi attempts, he confronted the aggression and oppression of the arrogant powers and the violence of extremist groups. This study has examined the epistemological and value function of the culture of the waiting in deepening the resistance strategy with emphasis on the School of Shahid Soleimani through a qualitative approach and content analysis method and then, after explaining the key concepts, has enumerated epistemological and value functions of the culture of the waiting to deepen the resistance strategy in the School of Shahid Soleimani. One of the most important findings and innovations of this

---

1. Assistant Professor, Research Center for Mahdism and Future Studies, Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran. m.malekirad@isca.ac.ir

---

* Maleki Rad, M. (1400 AP). The Epistemological and Value Function of the Culture of the Waiting in Deepening the Strategy of Resistance with an Emphasis on the School of Shahid Soleimani. *Journal of Mahdavi Society*, 2(4), pp. 126-154. DOI:10.22081/JM.2022.63232.1051

paper is to explain the functions of the culture of the waiting in order to strengthen and deepen the strategy of resistance in the School of Shahid Soleimani in two areas of beliefs and values. Finally, consequences such as the consolidation of divine knowledge and Wilayat acceptance in the field of beliefs as well as the empowerment of moral values and political values in the field of values have been emphasized by considering their role in deepening and strengthening the strategy of resistance.

Keywords

Function, culture, the waiting for Imam Mahdi, strategy, resistance, School of Shahid Soleimani.

کارکرد معرفتی و ارزشی فرهنگ انتظار در تعمیق راهبرد مقاومت با تأکید بر مکتب شهید سلیمانی

محمود ملکی‌راد^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۱۶

چکیده

فرهنگ انتظار ظرفیت‌هایی دارد که با ایجاد باورها و نگرش‌های صحیح، ارزش‌ها، هنجارها و رفتارهایی را به وجود می‌آورد که با کاربست آنها، گشایش و فرج را برای جامعه منتظر در پی خواهد داشت؛ از همین رو فرهنگ انتظار می‌تواند کارکردهای مناسبی را برای ایجاد تحول در جامعه منتظر در پی داشته باشد. شهید سلیمانی با استفاده از فرهنگ انتظار، راهبرد مقاومت را تعمیق بخشید و از این جهت با مجاهدت‌های بی‌نظیرشان به مقابله با تجاوز و ظلم قدرت‌های استکباری و خشونت گروه‌های افراطی پرداخت. در این پژوهش، کارکرد معرفتی و ارزشی فرهنگ انتظار در تعمیق راهبرد مقاومت با تأکید بر مکتب شهید سلیمانی، با رویکرد کیفی و به روش تحلیل محتوا بررسی شده است و در ادامه پس از تبیین مفاهیم کلیدی، کارکردهای معرفتی و ارزشی فرهنگ انتظار برای تعمیق راهبرد مقاومتی در مکتب شهید سلیمانی را برشمرده‌ایم. از مهم‌ترین یافته‌ها و نوآوری‌های این مقاله، تبیین کارکردهای فرهنگ انتظار برای تقویت و تعمیق راهبرد مقاومت در مکتب شهید سلیمانی در دو حوزه باورها و ارزش‌هاست. در پایان به پیامدهایی مانند تحکیم معرفت الهی و ولایت‌پذیری در حوزه باورها، تحکیم ارزش‌های اخلاقی و ارزش‌های سیاسی، با تأکید بر نقش آنها در تعمیق و تقویت راهبرد مقاومت اشاره شده است.

کلیدواژه‌ها

کارکرد، فرهنگ، انتظار، راهبرد، مقاومت، مکتب شهید سلیمانی.

۱. استادیار پژوهشکده مهدویت و آینده‌پژوهی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.

m.malekirad@isca.ac.ir

* ملکی‌راد، محمود. (۱۴۰۰). کارکرد معرفتی و ارزشی فرهنگ انتظار در تعمیق راهبرد مقاومت با تأکید بر

مکتب شهید سلیمانی. دوفصلنامه علمی - تخصصی جامعه‌پژوهی، ۲(۴)، صص ۱۲۶-۱۵۴.

DOI:10.22081/JM.2022.63232.1051

مقدمه

انتظار در فرهنگ شیعی در حوزه‌های مختلف فردی و اجتماعی دارای آثار و نتایج بسیاری است؛ از این رو هنگامی که از آثار و کارکردهای اعتقاد به مهدویت گفتگو می‌شود، بیشترین آثار و کارکردهایش متوجه مبحث انتظار است. انتظار همواره در حرکت‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و نظامی شیعه نقش آفرینی کرده است. انقلاب اسلامی با تأسی از فرهنگ انتظار، راهبرد مقاومت در مقابله با ظالمان و زورگویان را شعار خود قرار داده و با تقویت محور مقاومت، طعم تلخ شکست را به دشمنان چشمانده است و با ایجاد هسته‌های مقاومت در صدد خارج کردن مستکبران از جغرافیای جهان اسلام است. گرچه نهادها و افراد مختلفی در این حوزه نقش آفرینی کرده‌اند، شهید سلیمانی علیه السلام نقش بی‌بدیلی در این حوزه داشته است. آن شهید عزیز به لحاظ شخصیتی تحت لوای دین اسلام و آموزه‌های شیعی به گونه‌ای تربیت یافت که راه و منش او الگوآفرین و درس‌آموز شد و به تعبیر رهبر فرزانه انقلاب (مدظله)، مکتب‌ساز شد (خامنه‌ای، ۱۳۹۸/۱۰/۲۷). ایشان که با اسوه‌شدن خود در ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، نظامی و امنیتی جریان‌ساز شد، بن‌مایه‌های معرفتی و فکری، اعتقادی و کلامی متقنی داشت که از وی انسانی شجاع و راسخ و پایدار ساخت. گفتگو از نقش و کارکرد فرهنگ انتظار برای راهبرد مقاومت که شهید سلیمانی علیه السلام در شکل‌گیری آن بسیار کوشید، برای شناخت مکتب آن شهید عزیز اهمیت دارد.

فرهنگ انتظار و مهدویت در تقویت و تعمیق جبهه مقاومتی که شهید سلیمانی علیه السلام فرمانده‌اش بود، نقش کلیدی دارد. تبیین ابعاد مختلف کارکرد و نقش فرهنگ انتظار در تعمیق مقاومت افزون بر آثار نظامی و اجتماعی و سیاسی آن، در ارائه الگو برای نسل جدید، تأثیرهای بسیاری خواهد داشت. فرهنگ انتظار از چندین سطح باورها، ارزش‌ها، هنجارها و رفتارها تشکیل یافته و هر یک از این لایه‌ها، برای تعمیق و تقویت راهبرد مقاومت تأثیرگذارند؛ به طوری که مکتب شهید سلیمانی علیه السلام از آنها بهره گرفته است.

پژوهش حاضر در پی آن است که با استفاده از رویکرد کیفی و با روش تحلیل محتوا، کارکردهای معرفتی و ارزشی فرهنگ انتظار را در عمق‌بخشی و گسترش راهبرد

مقاومت در مکتب شهید سلیمانی علیه السلام بررسی کند و به این پرسش پاسخ دهد که فرهنگ انتظار برای تعمیق راهبرد مقاومت از چه کارکردهای معرفتی و ارزشی برخوردار است و چگونه این کارکردها موجب تقویت و تعمیق جبهه مقاومت بر اساس مکتب شهید سلیمانی علیه السلام شده است؟ در پاسخ نخست با استفاده از آیات و روایات ناظر به انتظار و ویژگی‌های منتظران و یاران امام مهدی علیه السلام، کارکردهای معرفتی و ارزشی فرهنگ انتظار شناسایی و در دو حیطه اعتقادی و ارزشی دسته‌بندی شده و به کارکردهای فرهنگ انتظار برای راهبرد مقاومت اشاره شده است. آن‌گاه با استفاده از نوشته‌ها و بیانات شهید سلیمانی علیه السلام و یا سخنان دیگران درباره ایشان، کارکردهای فرهنگ انتظار برای تعمیق و گسترش راهبرد مقاومت در مکتب آن شهید بررسی شده‌اند؛ از این‌رو در ادامه مهم‌ترین کارکردهای معرفتی و ارزشی فرهنگ انتظار که در تعمیق و گسترش راهبرد مقاومت تأثیرگذارند و مکتب شهید سلیمانی علیه السلام از آنها الهام گرفته است، بررسی شده‌اند.

۲. مفهوم‌شناسی

۱-۲. کارکرد

واژه کارکرد^۱ به معنای انجام‌دادن یک وظیفه است و در زبان فارسی معادل‌هایی همچون نقش، عمل، خدمت و شغل یافته است. در جامعه‌شناسی به معنای نتیجه و اثری است که انطباق یا سازگاری یک ساختار معین یا اجزای آن را با شرایط لازم محیط فراهم می‌سازد (گولد، ۱۳۹۲، ص ۶۷۹)؛ بنابراین معنای کارکرد در منطق کارکردگرایی، اثر یا پیامدی است که یک پدیده در ثبات، بقا و انسجام نظام اجتماعی دارد (محسنی، ۱۳۸۱، ص ۵۳).

در اصطلاح جامعه‌شناسی وقتی موضوع کارکرد به دین نسبت داده می‌شود، معنای عام آن در نظر است که شامل خدمات، غایات و اغراض، آثار و پیامدهای پنهان و آشکار،

1. function

مقصود و غیرمقصود دین به جامعه می‌شود که قوام، بقا و تعادل آن را در پی دارد (اسکیدمور، ۱۳۸۵، ص ۱۴۲).

در این مقاله مقصود از کارکرد، آثار، نتایج و نقشی است که آموزه انتظار در فرهنگ شیعه برای تعمیق راهبرد مقاومت در پی دارد.

۲-۲. فرهنگ

واژه «فرهنگ» در لغت مرکب از دو جزء «فر» و «هنگ» به معنای کشیدن و فرهختن است (دهخدا، ۱۳۴۱، ج ۳۷، ص ۲۲۷) و به معنای ادب، تربیت، دانش، علم، معرفت و آداب و رسوم تعریف شده است (معین، ۱۳۶۴، ج ۲، ص ۲۵۳۸) و در اصطلاح از فرهنگ تعریف‌های مختلفی شده است. تایلور در تعریف فرهنگ می‌گوید: «فرهنگ کلیت درهم‌تافته‌ای است که شامل دانش، دین، هنر، قانون، اخلاقیات و هر گونه توانایی و عادت‌های است که آدمی همچون عضوی از جامعه به دست می‌آورد» (آشوری، ۱۳۸۹، ص ۷۵). در تعریفی دیگر فرهنگ در بر گیرنده اعتقادات، ارزش‌ها، اخلاق و رفتارهاست؛ از این رو این سه عنصر در تعریف فرهنگ لحاظ شده است (مصباح یزدی، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۱۵۰). با توجه به این تعریف، مهدویت و انتظار در بر دارنده باورها و اصول اعتقادی است که ارزش‌ها و بایدها و نبایدهایی را در پی دارد و به تبع آن رفتارها و کنش‌هایی را پدید می‌آورد. در این مقاله تنها از نقش باورها و ارزش‌های برآمده از فرهنگ انتظار برای تعمیق راهبرد مقاومت گفتگو خواهد شد.

۲-۳. انتظار

انتظار در لغت به معنای مراقب‌بودن و توقع چیزی داشتن (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۴۲۴؛ زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۳۱) و چشم به راه بودن چیزی است. این واژه در تعریف اصطلاحی، عبارت از یک حالت قلبی و روحی است که بیانگر آمادگی فرد برای چیزی است که انتظار آن را می‌کشد (موسوی اصفهانی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۱۵۲)؛ بنابراین انتظار به معنای چشم به راه‌بودن نسبت به حقیقتی است که فرد آماده دیدار او باشد؛ از این رو

منتظر کسی است که در خود آمادگی لازم برای ظهور امام زمان علیه السلام را ایجاد می‌کند. این آمادگی باعث می‌شود تا وی حالت روحی مناسبی داشته باشد و با مجاهدت همیشگی خود را برای رسیدن به آینده‌ای روشن آماده نگه دارد. با این وصف، انتظار از سنخ تلاش و عمل و تکاپو و تحرک است. در نهایت در جمع‌بندی معنای اصطلاحی انتظار می‌توان گفت: «انتظار به معنای اشتیاق انسان، برای دسترسی به وضعی برتر و بالاتر است و این حالتی است که بشر همیشه باید در خود حفظ کند و پیوسته در حال انتظار فرج الهی باشد» (خامنه‌ای، ۱۳۷۵/۱۰/۰۶).

۲-۴. راهبرد

«راهبرد» واژه‌ای است که نخست در عرصه نظامی به کار رفته و با واژه «استراتژی»^۱ هم‌معناست. این مفهوم بعدها در عرصه‌های دیگری همچون اقتصاد، سیاست و حکمرانی هم کاربردهای زیادی یافته است. غرض از این مفهوم پرداختن به کارهایی است که برای دستیابی به اهداف مشخص و بلندمدت، برایش سازمان‌دهی صورت می‌گیرد. برای راهبرد دسته‌بندی‌های مختلفی می‌توان داشت؛ مانند: برنامه، الگو، نگرش و... با وجود راهبرد است که برنامه‌ای مدون و فعالیت آگاهانه‌ای ترسیم می‌شود؛ می‌توان برای دستیابی به اهداف مشخص و بلندمدت، سازمان‌دهی و برنامه‌ریزی کرد و حتی طرح‌هایی را برای آینده ترسیم کرد.

۲-۵. مقاومت

این واژه از ریشه «ق و م» است و برای آن معانی مختلفی مانند: اعتدال (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۵۶۶)، ثبات و مداومت (ابن اثیر، ۱۳۶۷، ج ۴، ص ۱۲۵)، پایداری، ایستادگی، پافشاری، استقامت (دهخدا، ۱۳۴۱، ج ۶، ص ۲۱۸۱؛ معین، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۲۵۵) برشمرده‌اند. «استقامت با توجه به معنای طلبی باب استفعال، به معنای طلب قیام است و استمرار و استدامت و مانند آن از

1. Strategy

لوازم معنای اصلی آن به شمار می آید» (طباطبایی، ۱۴۰۲ق، ج ۱۱، ص ۴۷).
 معنای اصطلاحی این واژه نیز به معنای استقامت در مقابل دشمنان، اعم از کافران، منافقان و مشرکان است.

۲-۶. مکتب شهید سلیمانی علیه السلام

«مکتب» در لغت به معنای محل کتابت و نوشتن (زیبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۳۵۳) و تعلیم نوشتن و کتابت آمده است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۶۹۹) و جمع آن مکاتب است (سعدی، ۱۴۰۸ق، ص ۳۱۶). واژه «مکتب» به معنای مصدر، هم برای اسم مکان (مکان کتابت و نوشتن) و هم اسم زمان (زمان کتابت و نوشتن) و به معنای مصدر میمی (یعنی کتابت و نوشتن) به کار رفته است. مکتب در زبان فارسی بیشتر به معنای اسم مکان (مکان نوشتن و تعلیم و یادگیری) به کار رفته است.

«مکتب» در اصطلاح عبارت است از مجموعه جهان بینی و ایدئولوژی که با طرح جامع و منسجم خود می خواهد جهان هستی را تفسیر کند و با هدف به کمال رساندن انسان، دستورعمل ها و بایدها و نبایدهایی را ارائه می دهد. از منظر شهید مطهری علیه السلام نوع برداشت و طرز تفکری که یک مکتب درباره جهان و هستی عرضه می دارد، زیرساز و تکیه گاه فکری آن مکتب به شمار می رود. این زیرساز و تکیه گاه در اصطلاح «جهان بینی» نامیده می شود. هدف هایی که یک مکتب عرضه می دارد و به تعقیب آنها دعوت می کند و راه و روش هایی که تعیین می کند و باید و نبایدهایی که انشا می کند و مسئولیت هایی که به وجود می آورد، همه به منزله نتایج لازم و ضروری جهان بینی ای است که عرضه داشته است (مطهری، ۱۳۹۶، ج ۲، ص ۷۷). در اصطلاح به دستورعمل ها و بایدها و نبایدهای برگرفته از جهان بینی، «ایدئولوژی» گفته می شود. در نتیجه مکتب در معنای اصطلاحی عبارت است از تئوری کلی و طرح جامع و هماهنگ و منسجمی که کمال انسان و سعادت همگانی هدف اصلی آن است؛ از این رو در آن خطوط اصلی و روش ها، بایدها و نبایدها، خوب ها و بدها، هدف ها و وسیله ها، نیازها و پاسخ ها، مسئولیت ها و تکلیف ها باید مشخص شده باشد (مطهری، ۱۳۹۶، ج ۲، ص ۵۷). با این وصف، مکتب هم نظام

عقیدتی و فکری (جهان‌بینی) را شامل می‌شود که جهان هستی و انسان را تفسیر می‌کند و هم نظام ارزشی و رفتاری (ایدئولوژی) را در بر می‌گیرد که مجموعه بایدها و نبایدها و ارزش‌ها و ضد ارزش‌ها را تعیین می‌کند.

برای نخستین بار رهبر معظم انقلاب اسلامی اصطلاح مکتب را برای فعالیت‌های جهادی شهید سلیمانی علیه السلام به کار گرفتند. ایشان از مردم خواستند به آن شهید عزیز به چشم یک مکتب و مدرسه و راه نگاه کنند (خامنه‌ای، ۱۳۹۸/۱۰/۲۷). شهید سلیمانی علیه السلام که در مکتب انقلاب اسلامی و با تأسی از هدایت‌های دایمانه امام خمینی علیه السلام و امام خامنه‌ای (مدظله) پرورش یافته و تربیت شده بود، ویژگی‌هایی داشتند که راه و روش و سیره او امروزه در نگاه امت اسلامی مکتب‌ساز شده است. در نتیجه مراد از مکتب شهید سلیمانی علیه السلام مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها، کنش‌ها و رفتارهایی است که در حوزه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، نظامی، تمدنی و... ظهور و بروز داشته و به عنوان راه و روش و الگویی است که از آن شهید بزرگوار برجای مانده است. این یادگار فکری و عملی می‌تواند برای دیگران در حکم مدرسه‌ای درس آموز به حساب آید؛ زیرا ایشان با الگوشدنشان در ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، نظامی و امنیتی، برای همگان درس آموز و مکتب‌ساز شده است. در این میان، اعتقاد به آموزه مهدویت و فرهنگ انتظار نیز نقش مهمی در این مکتب داشته است و برای تقویت جبهه مقاومت کارکردهای فراوانی داشته است و مقاومت نیز آمادگی برای ظهور را تحکیم بخشیده و زمینه‌ساز آن خواهد بود.

پس از مفهوم‌شناسی، مهم‌ترین کارکرد فرهنگ انتظار در دو حوزه باورها و ارزش‌هاست که در ادامه به بررسی آنها می‌پردازیم.

۳. کارکرد معرفتی و اعتقادی فرهنگ انتظار برای تعمیق راهبرد مقاومت

عقاید و باورها از عناصر اصلی فرهنگ و از ارکان آن به شمار می‌روند. فرهنگ تشکیل یافته از عقاید و باورهایی است که مردم هر جامعه‌ای بدان پایبندند و مطابق آنها ارزش‌ها، رفتارها و کنش‌هایشان شکل می‌گیرند؛ یعنی بر اساس باورها و اعتقادات، هر

فردی به رفتار و کرداری خاص پایبند می‌شود و یا از انجام دادن کاری خاص اجتناب می‌ورزد. دین اسلام که بر اصول توحیدی مبتنی است، می‌تواند در ایجاد باورها و نظام فکری توحیدی نقش مؤثری داشته باشد. آموزه مهدویت به عنوان نماد و مصداق اتم دین اسلام، بنیان‌های فکری و باورهای اصیل دینی را تحکیم می‌بخشد و در تقویت و تعمیق آن ایفای نقش می‌کند. با تعمیق باورهای دینی، روحیه دفاع از دین و ارزش‌های دینی نیز تقویت می‌شود و در واقع تحکیم باورهای دینی نقش مؤثر و اساسی در تعمیق راهبرد مقاومت دارد؛ از این رو فرهنگ انتظار که منبعث از مهدویت است، می‌تواند در تقویت باورهای دینی و به تبع آن در تعمیق راهبرد مقاومت نقش داشته باشد. در این بخش، به بررسی برخی از مهم‌ترین کارکردهای اعتقادی فرهنگ انتظار که در تعمیق راهبرد مقاومت نقش اساسی دارد، می‌پردازیم و در نهایت آنها را با مکتب شهید سلیمانی علیه السلام می‌سنجیم و به شواهدی از سلوک رفتاری آن شهید عزیز که متأثر از کارکرد اعتقادی فرهنگ انتظار برای راهبرد مقاومت است، استشهاد می‌کنیم. مهم‌ترین کارکردهای اعتقادی فرهنگ انتظار برای تعمیق راهبرد مقاومت عبارتند از:

۳-۱. تأکید بر معرفت الهی و تقویت ایمان دینی و مقاومت

تأکید بر شناخت خداوند و تقویت ایمان دینی را می‌توان یکی از کارکردهای فرهنگ انتظار برشمرد؛ یعنی فرهنگ انتظار در حوزه باورها و تقویت آنها که به تعمیق مقاومت می‌انجامد، می‌تواند نقش ایفا کند؛ زیرا بر طبق روایات منتظران ظهور باید برخوردار از ویژگی‌های مختلفی باشند که شناخت خداوند و ایمان به او از جمله آنهاست و البته باور به توحید را باید از مهم‌ترین شاخص‌ها و محور اصلی تعالی انسان دانست؛ زیرا برای تکامل روح انسان و تأمین سعادت او، معرفت خدای متعال شرط اصلی است تا در پی آن شخص در خود آثار تجلی الهی را مشاهده کند و خلق و خوی الهی در زندگی فردی و اجتماعی او متجلی شود؛ بدین جهت در روایت‌های بسیاری بر جایگاه اساسی شناخت خداوند و تأثیر آن در حیات فردی و اجتماعی انسان تأکید شده

است. از منظر امام صادق علیه السلام بهترین و واجب‌ترین فریضه‌ها بر انسان، شناخت پروردگار و اقرار به عبودیت و بندگی اوست (خزاز رازی، ۱۳۶۰، ص ۲۶۲).^۱

از منظر قرآن کریم بین معرفت و ایمان به خداوند و زنده‌شدن روح استقامت ملازمه وجود دارد. خدای متعال با تأکید بر این مطلب در وصف محسنین می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ؛ آنان کسانی هستند که گفتند پروردگار ما خدای متعال است، سپس استقامت ورزیدند؛ پس آنها ترس و خوفی از عذاب ندارند» (احقاف، ۱۳)؛ یعنی باور به خداوند و ایمان به او وقتی با وجودشان عجین شود و در ژرفای ذاتشان راه پیدا کند، چنین کسانی در راه دین پایدار و مقاوم می‌مانند و حرکت و قیامشان را با شاخص توحید می‌سنجند؛ بنابراین از طرفی بین استقامت و باور به خداوند و ایمان به او ملازمه وجود دارد؛ یعنی هرچه ایمان ژرفای بیشتری داشته باشد، به همان میزان استقامت در راه حق نیز بیشتر خواهد بود. از سوی دیگر منتظران امام مهدی علیه السلام نیز باید هم سطح معرفت و ایمان خود درباره خداوند را بالا ببرند و هم در اصلاح اعمال خویش بکوشند. تنها چنین کسانی هستند که می‌توانند در راه دین الهی استقامت بورزند؛ یعنی شناخت خداوند و ایمان به او از لوازم جدایی‌ناپذیر انتظار است؛ از این رو هیچ منتظری بدون برخورداری از معرفت الهی و ایمان راستین به او، نمی‌تواند ادعای انتظار داشته باشد. بنابر وعده الهی، اینان در واقع جانشینان خداوند در زمین خواهند بود: «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ؛ خداوند بر کسانی که ایمان آورده و اعمال صالح انجام دهند، وعده داده است که آنان را در زمین جانشین خواهد ساخت» (نور، ۵۵). در این آیه امام مهدی علیه السلام و یارانش به عنوان کسانی که ایمان آورده و عمل صالح می‌کنند، معرفی شده‌اند (نعمانی، ۱۳۹۷، ص ۲۴۰). مطابق این آیه تحقق انقلاب جهانی امام مهدی علیه السلام بدون معرفت الهی و ایمان مستحکم و بدون اعمال صالحی که راه را برای اصلاح

۱. «إِنَّ أَفْضَلَ الْفَرَائِضِ وَأَوْجَبَهَا عَلَى الْإِنْسَانِ مَعْرِفَةُ الرَّبِّ وَالْإِقْرَارُ لَهُ بِالْعُبُودِيَّةِ وَ حَدُّ الْمَعْرِفَةِ أَنْ يَعْرِفَ أَنَّهُ لَا إِلَهَ غَيْرُهُ وَلَا شَيْءَ لَهُ وَلَا نَظِيرَ وَ أَنْ يَعْرِفَ أَنَّهُ قَدِيمٌ مُّبْتَدِئٌ مُؤَجَّدٌ غَيْرُ فَعِيدٍ مُؤَصَّوْفٌ مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ...».

جهان بکشاید، امکان‌پذیر نخواهد بود و آنها که در انتظار چنین برنامه‌ای هستند، باید خود را به این دو صفت، یعنی ایمان و عمل صالح بیاریند؛ از این رو معرفت بالای منتظران و تقویت ایمان آنان به خداوند را می‌توان یکی از صفات بارز منتظران دانست و آن را یکی از کارکردهای اعتقادی فرهنگ انتظار برشمرد. وجود این ویژگی در منتظران موعود، از آنان انسان‌هایی مقاوم و شکست‌ناپذیر می‌سازد و از این جهت آن را می‌توان یکی از کارکردهای فرهنگ انتظار برای تعمیق راهبرد مقاومت دانست.

امام زین العابدین علیه السلام به ویژگی‌هایی از منتظران اشاره می‌کند که از معرفت بالای آنان درباره خداوند و به تبع آن از مقاومت‌شان در مبارزه با ظالمان و زورگویان حکایت دارد. از این ویژگی‌ها بر می‌آید که منتظران افرادی مقاوم و شجاع هستند و در راه احیای ارزش‌های الهی هیچ ترس و واهمه‌ای ندارند: «مردم زمان غیبت آن امام که معتقد به امامت و منتظر ظهور او هستند، از مردم هر زمانی برترند؛ زیرا خدای تعالی عقل، فهم و معرفتی به آنها عطا فرموده است که غیبت نزد آنان به منزله مشاهده است و آنان را در آن زمان به مانند مجاهدان پیش‌روی رسول خدا صلی الله علیه و آله که با شمشیر به جهاد برخاسته‌اند دانسته است. آنان مخلصان حقیقی و شیعیان راستین ما و داعیان به دین خدای تعالی در نهان و آشکارند» (صدوق، ۱۳۵۹ق، ج ۱، ص ۳۲۰).^۱

افزون بر این از روایت‌هایی که به ویژگی‌های یاران امام مهدی علیه السلام اشاره دارند نیز می‌توان به صفت پایداری و استقامت منتظران مهدی علیه السلام استشهاد کرد. بر طبق این روایت‌ها، یاران امام مهدی علیه السلام که در کسوت منتظران، در عصر غیبت تربیت می‌یابند و در ظرف زمان ظهور همراه حضرت خواهند بود، در راه حق استقامت دارند و شکست‌ناپذیرینند.

بیان چنین ویژگی‌هایی از آنان در این روایت‌ها، از تحکیم باورهایشان درباره خداوند و

۱. «يَا أَيُّهَا خَالِدُ إِنَّ أَهْلَ زَمَانِ غَيْبَتِهِ الْقَائِلِينَ بِإِمَامَتِهِ وَالْمُنْتَظِرِينَ لظُهُورِهِ أَفْضَلُ مِنْ أَهْلِ كُلِّ زَمَانٍ لِأَنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى أَغْطَاهُمْ مِنَ الْعُقُولِ وَالْأَفْهَامِ وَالْمَعْرِفَةِ مَا صَارَتْ بِهِ الْعَيْبَةُ عِنْدَهُمْ بِمَثَرَةِ الْمُسَاهِدَةِ وَجَعَلَهُمْ فِي ذَلِكَ الزَّمَانِ بِمَثَرَةِ الْمُجَاهِدِينَ بَيْنَ يَدَيْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالسَّيْفِ أَوْلِيكَ الْمُخْلِصُونَ حَقًّا وَشَيْعَتَنَا صِدْقًا وَالِدُّعَاةَ إِلَيَّ دِينِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ سِرًّا وَجَهْرًا...».

تعمیق ایمانشان حکایت دارد؛ یعنی اعتقاد و باور و ایمان راسخ آنها به خداوند موجب می‌شود تا آنان افرادی با انگیزه، شجاع و قوی تربیت شوند و در مقابل ظالمان و زورگویان ایستادگی کنند. برای تأیید این مطلب به دو روایت در این زمینه اشاره می‌شود:

امیرالمؤمنین علیه السلام در توصیف یاران امام مهدی علیه السلام، استقامت و پایداری را از ویژگی‌های آنان برشمرده است: «قلب‌های اصحاب مهدی علیه السلام مانند تکه‌های آهن است؛ اگر بخواهند می‌توانند کوهی را از جا در آورند...» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۲۹۴).^۱

امام صادق علیه السلام نیز با تأکید بر روحیه ایمان یاران امام مهدی علیه السلام، به قدرت و استقامت آنان اشاره کرده‌اند: «وقتی مهدی ما قیام کند، هر یک از یاران او قوی‌تر از شیر و برنده‌تر از نیزه‌اند؛ دشمن را زیر قدم‌هایشان می‌گذارند و با دست‌های خود از پا

در می‌آورند» (صفار، ۱۴۰۴ق، ص ۲۴).^۲ این ویژگی موجب می‌شود تا خوف و ترس از قلب آنان برداشته شود (حلی، ۱۴۲۱ق، ص ۳۱۹).^۳ در تحلیل این روایت‌ها باید گفت چون یاران امام مهدی علیه السلام از اعتقاد و ایمان راسخی برخوردارند، در راه حق بدون هیچ ترس و

واهمه‌ای استقامت و پایداری می‌کنند. وقتی منتظران با این روحیه تربیت شوند، در نتیجه جامعه منتظر جامعه‌ای مقتدر، قوی، مقاوم و با استقامت خواهد بود و در مقابل ظلم و تعدی به حقوق انسان‌ها در هر مکانی، خود را مسئول خواهد دانست و در مقابل آن

می‌ایستد و علم مبارزه را بر می‌افزاید و در این راه استقامت می‌ورزد.

انقلاب اسلامی ایران که بر اساس آموزه‌های شیعی از جمله، مهدویت و فرهنگ انتظار شکل گرفت، شاهد صدقی بر این مطلب است که با برافراشتن پرچم مبارزه با ظلم در صدد رفع فتنه در جهان است (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۹، ص ۱۱۲).

شهید سلیمانی علیه السلام که تربیت یافته مکتب انقلاب اسلامی و امامین انقلاب بود، مصداق عینی این مطلب است. آن شهید عزیز به عنوان فردی منتظر و عارف بالله، به واسطه ایمان

۱. «... أُعْطِيَ الرَّجُلُ مِنْكُمْ قُوَّةَ أَرْبَعِينَ رَجُلًا وَ جُعِلَتْ قُلُوبُكُمْ كَزُبُرِ الْحَدِيدِ لَوْ قُدِيتْ بِهَا الْجِبَالُ لَنَقَلَتْهَا...».

۲. «... فَإِذَا وَقَعَ أَهْرُنَا وَ جَاءَ مَهْدِيْنَا كَانَ الرَّجُلُ مِنْ شِيعَتِنَا أَجْرِي مِنْ لَيْثٍ وَ أَفْصَى مِنْ سِنَانٍ يَطَأُ عَدُوَّنَا بِرِجْلَيْهِ وَ يَضْرِبُهُ بِكَفَيْهِ...».

۳. «... فَإِذَا جَاءَ أَهْرُنَا نَزَعَ الْحَوَفَ مِنْ قُلُوبِ شِيعَتِنَا وَأَشَكَّنَهُ فِي قُلُوبِ أَغْدَانِنَا...».

راسخ او به خداوند، در مقابل جبهه استکبار جانانه ایستاد و در راه مبارزه با ظلم و ستم به تقویت جبهه مقاومت پرداخت و با هدایت محور مقاومت، به مبارزه دائمی با جریان باطل پرداخت؛ به طوری که در این راه نه مرز جغرافیایی می‌شناخت و نه دین و نه مذهب؛ بر این اساس گاه در سوریه بود و گاهی در عراق و گاه در افغانستان و... . گاه برای نجات دادن مردم ایزدی از بردگی و اسارت، ارتفاعات سنجار را در می‌نوردید و گاه با هدف نجات مردمان بی‌دفاع فوعه و کفریا خود را به آب و آتش می‌زد؛ همچنین گاه برای نجات دادن زجردیدگان تکریت و موصل و... با رشادت تمام و برای تقویت روحیه مجاهدان وارد معرکه‌ای می‌شود که در محاصره کامل دشمن بود. مقام معظم رهبری (مدظله) با اشاره به شجاعت و رشادت‌های شهید سلیمانی علیه السلام آن شهید عزیز را به معنای واقعی کلمه، قوی‌ترین فرمانده مبارزه با تروریسم می‌داند که در جهان هم به همین عنوان شناخته شده است. کارهایی که او انجام داد، فرماندهان دیگر در دنیا هرگز قادر به انجامش نبودند؛ برای مثال منطقه‌ای که در محاصره ۳۶۰ درجه‌ای دشمن بود، ایشان با بالگرد وارد آن منطقه می‌شوند و رزمندگان اسلام با دیدن وی، روحیه و جان تازه‌ای پیدا می‌کنند و محاصره دشمن را می‌شکنند و دشمن را متواری می‌کنند (خامنه‌ای، ۱۳۹۸/۱۰/۲۷).

بنابراین میان شناخت خداوند و تقویت ایمان از یک سو و تثبیت راهبرد مقاومت از سوی دیگر ملازمه وجود دارد؛ بر این اساس هرچه معرفت الهی و ایمان به خداوند عمق‌تر باشد، به همان میزان بر دامنه استقامت نیز افزوده خواهد شد. از طرف دیگر شناخت خداوند و ایمان به او از ارکان و اصول فرهنگ انتظار است؛ زیرا مطابق روایت پیش گفته از امام زین العابدین علیه السلام خدای متعال به منتظران عقل و فهم و درایتی داده است و آنان از معرفت بالای الهی و ایمان به او برخوردارند؛ در نتیجه از مخلصان حقیقی و شیعیان راستین‌اند. با این وصف، منتظران با داشتن ایمان راسخ در راه تحقق آرمان‌های الهی، روحیه استقامت بیشتری دارند و از این جهت می‌توان ادعا کرد که فرهنگ انتظار موجب تعمیق و تقویت راهبرد مقاومت خواهد شد. چنان‌که گفته شد سیره و رفتار شهید سلیمانی علیه السلام و رشادت‌های او در میدان نبرد با دشمنان مؤید این سخن است:

«من اگر سلاح به دست گرفته‌ام برای ایستادن در مقابل آدمکشان است؛ نه برای آدم کشتن. خود را سرباز در خانه هر مسلمانی می‌بینم که در معرض خطر است و دوست دارم خداوند این قدرت را به من بدهد که بتوانم از تمام مظلومان عالم دفاع کنم» (نامه به فرزندش).

۳-۲. ولایت‌پذیری و مقاومت

پذیرش ولایت الهی اصل و اساس بینش توحیدی است و در راستای آن، ولایت رسول خدا ﷺ و امام معصوم علیه السلام و نایب امام معصوم نیز در مراتب بعدی دارای اهمیت‌اند. تولید قدرت و مقاومت در مقابل ظالمان، یکی از آثار و نتایج مهم این بینش توحیدی است. بر اساس فرهنگ انتظار، ولایت‌پذیری یکی دیگر از ویژگی‌های معرفتی و اعتقادی منتظران به شمار می‌رود؛ از این رو آن را می‌توان یکی دیگر از کارکردهای فرهنگ انتظار برشمرد. از منظر امامیه، فقیهان و مجتهدان جامع‌الشرائط در زمان غیبت کبری، در مقام نواب عام امام زمان علیه السلام بر جامعه اسلامی ولایت دارند و امور مختلف جامعه منتظر را تدبیر می‌کنند. بنابر این راهکار، ائمه علیهم السلام شرایط و ضوابطی را بیان کرده‌اند تا در طول زمان افراد واجد شرایط بر طبق آن ضوابط به عنوان نواب عام شناخته شوند. افزون بر دلیل عقلی، احادیث و روایت‌ها مهم‌ترین مستند در این خصوص به شمار می‌روند.

اسحاق بن یعقوب نامه‌ای را به واسطه نایب دوم، یعنی محمد بن عثمان عمّری به محضر امام زمان علیه السلام فرستاد و پرسش‌هایی را از ایشان مطرح کرده بود؛ از جمله پرسیده بود: در عصر غیبت در پیشامدهای روزگار به چه کسی مراجعه کنم؟ امام زمان علیه السلام در پاسخ نوشتند: «در حوادثی که رخ می‌دهد، به روایان حدیث ما مراجعه کنید. آنها حجت من بر شما هستند و من حجت خدا بر آنان هستم» (صدوق، ۱۳۵۹ق، ج ۲، ص ۴۸۴).^۲

۱. «یا ایها الذّین امنوا اطیعوا الله واطیعوا الرسول واولی الامر منکم...» (نساء، ۵۹).

۲. «وَأَمَّا الْحَوَادِثُ الْوَاقِعَةُ فَارْجِعُوا فِيهَا إِلَى رُوَاةِ حَدِيثِنَا فَإِنَّهُمْ حُجَّتِي عَلَيْكُمْ وَأَنَا حُجَّةُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ».

مقصود از «راویان حدیث» در این توقیع، کسانی هستند که افزون بر نقل حدیث، توان فهم و درایت حدیث را نیز باید داشته باشند؛ زیرا مطابق این سخن امام علیه السلام در حوادثی که رخ می‌دهد، او را به راویان ارجاع داده است؛ پس راویان باید به گونه‌ای باشند که کاری از دست آنها برآید و بتوانند مشکلی از مشکلات فردی و اجتماعی را حل و فصل کنند و این در صورتی ممکن خواهد بود که راوی حدیث از فهم و درایت حدیث برخوردار باشد تا بتواند پاسخ مسائل پیش‌آمده را از دل آن بیرون آورد؛ نیز وظایف مردم را در حوادثی که در روزگاران مختلف رخ می‌دهد، تشخیص دهد و برای آن راه حلی را پیدا کند؛ بدون تردید چنین افرادی باید از قریحه استنباط و اجتهاد نیز برخوردار باشند تا این وظیفه مهم را بتوانند انجام دهند؛ بنابراین می‌توان گفت مطابق این توقیع، امام زمان علیه السلام مردم را در رخدادهایی که برای آنان پیش می‌آید، به فقیهان و عالمان دین ارجاع داده است.

بنابر برخی دیگر از روایات، رسول اکرم صلی الله علیه و آله عالمان و فقیهان را جانشینان خود دانسته و بر آنها رحمت فرستاده است. امام علی علیه السلام از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل کرده است که فرمود: «بار خدایا بر جانشینان من رحمت فرست. پرسیدند: جانشینان شما چه کسانی هستند؟ فرمود: کسانی که پس از من می‌آیند و سخن و روش مرا بازگو می‌کنند» (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۴۲۰).^۱ از اطلاق واژه خلافت در این روایت برای عالمان دین، می‌توان ولایت آنان را در عرصه‌های مختلف سیاسی و اجتماعی که برای خود رسول اکرم صلی الله علیه و آله نیز ثابت بود، برداشت کرد. از این روایات بر می‌آید که ولایت فقیه استمرار حرکت انبیا و امامان معصوم علیهم السلام است. همان گونه که پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام دارای مناصب ابلاغ دین، قضاوت و حکومت در میان مردم‌اند، فقیهان نیز وظیفه دارند با اجتهاد و استنباط احکام و ارائه آن به مردم، همچنین قضاوت و حکومت به نیابت از پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان علیهم السلام بردارند (مزینانی، ۱۳۸۱، ص ۱۳۸).

۱. «قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله اللَّهُمَّ ارْحَمْ خُلَفَائِي قَبْلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَ مَنْ خَلَفَاؤُكَ؟ قَالَ الَّذِينَ يَأْتُونَ مِنْ بَعْدِي يَزُوونَ حَدِيثِي وَ سُنَّتِي.»

بنابراین باور به رهبری نواب عام در عصر غیبت و پذیرش ولایت آنان در جامعه منتظر، امری است که در پرتو باور به امامت و مهدویت به وجود می‌آید؛ از این رو ولایت‌پذیری را می‌توان یکی از کارکردهای فرهنگ انتظار برشمرد. این ویژگی در ساحت‌های مختلف سیاسی، فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی و نظامی کارکردهای مختلفی دارد و مقاومت و تولید قدرت در مقابل دشمنان، یکی از کارکردهای مهم آن به شمار می‌رود.

شهید سلیمانی علیه السلام در بعد معرفتی و اعتقادی ولایت الهی (اطیعوا الله) (نساء، ۵۹) و ولایت رسول (و اطیعوا الرسول) و ولایت امام معصوم (و اولی الامر) و ولایت جانشینان امام معصوم (ولی فقیه) را با جان و دل پذیرفته بود و مقاومت در برابر دشمنان را با مقیاس قدرت و امداد و نصرت الهی می‌سنجید. او با این بینش توحیدی و با تمسک به آیه «إِنَّ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ» (شعراء، ۶۲)، حرکت جبهه مقاومت را فرماندهی کرد. این ویژگی سبب شده بود تا آن شهید عزیز از منیت‌ها رها باشد و در حصن حصین ولایت الهی و ولایت اولیای الهی قرار بگیرد و مصداقی از آیه شریفه «الله ولیّ الذین آمنوا یخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ...» (بقره، ۲۵۷) باشد؛ زیرا ایشان در پرتو این باور توحیدی از ظلمات مختلف رسته و به ساحل امن ولایت الهی رسیده بود. در نتیجه برای انجام دادن مأموریت‌های مختلف خویش با تحمل سختی‌ها و ناملایمات، شب و روز نمی‌شناخت؛ همواره با روحی قوی و سرشار از ایمان و قلبی مطمئن با شوق شهادت زندگی می‌کرد. این ویژگی موجب شده بود تا سختی‌ها و دشواری‌های راه را بر خود هموار کند. ایشان در نامه‌ای که برای دخترش نوشته است، می‌گوید: «دخترم خیلی خسته‌ام؛ سی سال است که نخوابیده‌ام... من در چشمان خود نمک می‌ریزم که پلک‌هایم جرئت برهم آمدن نداشته باشد تا نکند در غفلت من آن طفل بی‌پناه را سر ببرند» (نک: چرا می‌جنگیم؟).

در وصف ولایت‌پذیری آن شهید عزیز می‌توان به فرازی از وصیت‌نامه ایشان اشاره کرد که در عصر غیبت خود را در مسیر حرکت ولیّ فقیه زمان و سرباز رکاب او برشمرده است: «خداوند! تو را سپاس که مرا صلب به صلب، قرن به قرن، از صلیبی به صلیبی منتقل کردی و در زمانی اجازه ظهور و وجود دادی که امکان درک یکی از

برجسته‌ترین اولیاء را که قرین و قریب معصومین است، عبد صالحت خمینی کبیر را درک کنم و سرباز رکاب او شوم. اگر توفیق صحابه رسول اعظمت محمد مصطفی را نداشتم و اگر بی‌بهره بودم از دورهٔ مظلومیت علی بن ابی طالب و فرزندان معصوم و مظلومش، مرا در همان راهی قرار دادی که آنها در همان مسیر، جان خود را که جان جهان و خلقت بود، تقدیم کردند. خداوندا! تو را شکر گزارم که پس از عبد صالحت خمینی عزیز، مرا در مسیر عبد صالح دیگری ... خامنه‌ای عزیز - که جانم فدای جان او باد - قرار دادی» (نک: وصیت‌نامه شهید سلیمانی).

در این راستا آن شهید عزیز در وصیت‌نامه خویش بر حمایت همگانی از ولایت فقیه تأکید می‌ورزد و از همه مردم به‌ویژه عالمان و مراجع تقلید می‌خواهد تا همواره پشتیبان ولّی فقیه باشند و به توطئه دشمنان در ایجاد اختلاف و فاصله‌انداختن میان مراجع و ولّی فقیه دقت لازم را داشته باشند. در این باره به عالمان و مراجع یادآور می‌شود که راه صحیح، حمایت بدون هرگونه ملاحظه از انقلاب، جمهوری اسلامی و ولّی فقیه است. نباید در حوادث، دیگران شما را که امید اسلام هستید، به ملاحظه بیندازند (نک: وصیت‌نامه شهید سلیمانی).

از منظر آن شهید عزیز ولایت‌پذیری و اعتقاد حقیقی به ولایت فقیه، شرط اساسی کسانی است که می‌خواهند در جمهوری اسلامی مسئولیت‌پذیرند و او خود با پذیرش این اصل بر این نکته تأکید می‌کند و شکرگذار خدا می‌شود که بعد از رحلت امام خمینی علیه السلام در مسیر عبد صالح خدا، خامنه‌ای عزیز قرار گرفته است (نک: وصیت‌نامه شهید سلیمانی).

ایشان از همه فرقه‌های اسلامی و نخبگان و همه مردم می‌خواهد به دور از هرگونه اختلاف و تشّت، برای نجات اسلام خیمه ولایت را رها نکنند. این خیمه، خیمهٔ رسول‌الله است و هدف از دشمنی دشمنان با جمهوری اسلامی را نابود کردن و از بین بردن همین خیمه می‌داند. از دیدگاه ایشان اگر این خیمه آسیب ببیند، قرآن و مکه و مدینه و مکان‌های مقدسی همچون مکه و مدینه، نجف و کربلا، کاظمین، سامرا و مشهدی باقی نخواهد ماند (نک: وصیت‌نامه شهید سلیمانی).

از این جهت از منظر شهید سلیمانی علیه السلام نقش راهبردی ولایت و رهبری در هدایت جامعه بسیار مهم و حیاتی است. ایشان در پاسخ نخست وزیر ترکیه که گفته بود شما در تاکتیک عالی هستید، ولی استراتژی ندارید، گفته بود: «بزرگ استراتژیستین ما رهبری است که بالای سر ما قرار دارد» (زارعی، ۱۳۹۸). وی تدابیر رهبری در امور مختلف را ناشی از الهام الهی می‌دانست و می‌گفت: «من هیچ تدبیری از رهبری را به کار نبسته‌ام، مگر آنکه پس از به کار بستن، به درستی و دقیق بودن آن رسیده‌ام. من حتی یک مورد از تدابیر ایشان را خطا نیافته‌ام؛ لذا معتقدم تدابیر رهبری همه جنبه «الهام الهی» دارند؛ چون بدون الهام الهی ممکن نیست همه حرف‌ها و تدابیر یک نفر درست و دقیق از کار درآیند» (زارعی، خبرگزاری فارس، ۱۳۹۸/۱۱/۲۷). وی با این تلقی همیشه از رهبر معظم انقلاب (مدظله) با عنوان «حکیم» یاد می‌کرد: «من همیشه این اعتقاد را داشتم و به دوستانمان هم گفته‌ام که در این بیست سالی که در محضر آقا بودم، نتیجه تقوا را و ثمره آن را که حکمت می‌شود و بر زبان و بر دل و بر عقل جاری می‌شود، در آقا به طور کامل دیدم؛ از این رو در هر چیزی که الان ایشان شبهه می‌کنند، مطمئن می‌شوم که در انتهای آن، شبهه در می‌آید و یا بر هر چیزی که یقین می‌کنند، مطمئن می‌شوم که در آن، مقصود به دست می‌آید» (روزنامه کیهان، پورعباس، ۱۴۰۰/۰۶/۰۳).

شهید سلیمانی علیه السلام پس از شکست داعش در نامه خود به رهبری معظم انقلاب (مدظله) درباره جایگاه و نقش ولایت فقیه و رهبری و هدایت‌های خردمندان و حکیمان ایشان در خنثی‌سازی توطئه دشمنان، به این مطلب اشاره کرده است (سلیمانی، ۱۳۹۶/۸/۳۰).

شهید سلیمانی علیه السلام افزون بر اینکه خودش ولایت‌مدار بود، با رفتار و کنش‌های خودش در دیگران نیز تأثیر مثبت می‌گذاشت و هزاران نفر را با ولایت آشنا می‌کرد و بر تعداد محبان ولایت و رهبری می‌افزود و ولایت‌مداری را در جامعه نهادینه می‌کرد. این بعد از ویژگی آن شهید عزیز، چه بسا از بعد ولایت‌مداری خودش مهم‌تر باشد. این ویژگی افزون بر آنکه از آن شهید عزیز در میادین مختلف، انسانی مصمم و با اراده‌ای پولادین ساخته بود که با تمام توان در مقابل دشمنان می‌ایستاد و به نیروهای مقاومت روحیه می‌داد، سپاهی از انسان‌های شجاع و ایثارگر را تربیت کرد و با ولایت آشنا نمود.

او در این راستا افرادی را با ملیت‌های مختلف برای مقابله با گروه‌های تکفیری تربیت و آماده دفاع از حرم اهل البیت علیهم‌السلام کرد. ایشان در نامه خویش به رهبر معظم انقلاب اسلامی (مدظله)، با اشاره به این واقعیت از فرماندهان، مجاهدان و شهیدان با ملیت‌های مختلف یاد می‌کند که در این راه و برای دفاع از نوامیس مسلمانان و مقدسات آنان جان خود را فدا کردند (سلیمانی، ۱۳۹۶/۰۸/۳۰).

موارد پیش گفته درباره ولایت‌پذیری شهید سلیمانی علیه‌السلام، از باور ایشان به مهدویت و نیابت نواب عام فقها در عصر غیبت حکایت دارد که آن باور به عنوان یک منتظر واقعی در سلوک و رفتار ایشان تجلی کرده بود؛ بنابراین ولایت‌پذیری به عنوان یکی از کارکردهای فرهنگ انتظار، از ویژگی‌های بارز مکتب شهید سلیمانی علیه‌السلام است که او را چهره‌ای مقاوم در مقابل استکبار جهانی ساخته بود.

۴. کارکرد ارزشی و اخلاقی فرهنگ انتظار برای راهبرد مقاومت

ارزش‌ها در کنار باورها، یکی دیگر از اجزای اصلی فرهنگ و از مهم‌ترین ارکان آن به شمار می‌روند. ارزش‌ها برآمده از باورها و جهان‌بینی‌ها هستند و با استناد به بینش انسان درباره هستی، ملاک‌هایی به او می‌دهند که بر اساس آن بین خوبی و بدی، زشتی و زیبایی و درستی و نادرستی امور، ارزش‌یابی و ارزش‌گذاری می‌کند. عوامل مختلفی در تحقق ارزش‌ها نقش دارند؛ البته وحی و عقل و یا دین و فطرت دو منبع مهم باورها و ارزش‌ها و در مجموع دو خاستگاه بنیادین معارف بشری و به عبارتی دو مرجع اساسی برای مسائل جهان‌بینی و حسن و قبح‌ها و باید و نبایدهای ایدئولوژیک به‌شمار می‌روند. «عقل و وحی به مدد همدیگر، ارزش‌ها را تبیین و ترسیم می‌نمایند و انسان را نسبت به التزام به ارزش‌ها ترغیب و تشویق و نسبت به اجتناب از ضد ارزش‌ها تحذیر می‌کنند» (رهنمایی، ۱۳۸۵، ص ۴۲). دین‌باوری یکی از عواملی است که می‌تواند ارزش‌هایی را بیافریند که در تثبیت فرهنگ نقش اساسی دارد. جامعه‌شناسانی مانند آلن بیرو نیز بر این مطلب تأکید کرده‌اند. او ارزش‌های دینی را با والاترین اهداف هستی مرتبط می‌داند که در روابط بین انسان و خداوند شکل می‌گیرند» (آلن بیرو، ۱۳۷۵، ص ۴۴۵). در این

میان، دین اسلام در ایجاد ارزش‌های مبتنی بر باورهای توحیدی نقش مؤثری دارد و نظام ارزشی بر اساس توحید را برای انسان‌ها ترسیم می‌کند. ارزش‌ها گونه‌های مختلفی دارند و جامعه‌شناسان نیز ارزش‌ها را به چند دسته تقسیم کرده‌اند؛ مانند: «ارزش‌های اخلاقی، ارزش‌های اقتصادی، ارزش‌های ملی و سیاسی، ارزش‌های دینی، ارزش‌های قانونی و حقوقی و ارزش‌های فرهنگی» (صداقتی‌فرد، ۱۳۹۱، ص ۹۵).

گفته شد مهدویت به عنوان نماد و مصداق اتم دین اسلام و مبتنی بر بنیان‌های فکری و باورهای اصیل دینی، در تقویت و تعمیق ارزش‌ها دارای نقش است و با تعمیق ارزش‌های دینی، روحیه دفاع از دین و ارزش‌های برآمده از آن در مردم تقویت خواهد شد و در واقع تحکیم ارزش‌های دینی در تعمیق راهبرد مقاومت نقش اساسی دارد؛ از این رو فرهنگ انتظار که منبعث از مهدویت است، می‌تواند در تقویت ارزش‌های دینی و به تبع آن در تعمیق راهبرد مقاومت نقش داشته باشد. در ادامه به بررسی برخی از مهم‌ترین کارکردهای ارزشی فرهنگ انتظار می‌پردازیم و در نهایت آنها را با مکتب شهید سلیمانی علیه السلام می‌سنجیم و به شواهدی از سلوک و رفتار آن شهید عزیز که متأثر از کارکرد ارزشی فرهنگ انتظار برای تعمیق راهبرد مقاومت است، استشهاد می‌کنیم. مهم‌ترین گونه‌های ارزش‌های موجود در فرهنگ انتظار که برای راهبرد مقاومت تأثیرگذارند، عبارتند از:

۴-۱. ارزش‌های اخلاقی

گفته شد ارزش‌های اخلاقی یکی از گونه‌های ارزش‌هاست. منظور از ارزش‌های اخلاقی احکام و رفتارهای دستوری است که به رفتار انسان جهت می‌دهند تا فرد به فضایل اخلاقی پایبند باشد و از رذایل اخلاقی دوری گزیند. ارزش‌های اخلاقی موجود در مهدویت و انتظار را نیز می‌توان با استفاد از روایت‌هایی که در تبیین اندیشه مهدویت و ابعاد مختلف آن وارد شده است، به دست آورد.

در روایات مهدویت به ویژگی‌های اخلاقی منتظران توجه ویژه شده است. انتظار

موجب می‌شود تا منتظران اخلاق و رفتارشان را به گونه‌ای تنظیم کنند که مخالف با جهت‌گیری‌های امام زمان علیه السلام نباشد. این امر از این جهت، پیامدهای مثبت و سازنده‌ای بر منتظران خواهد داشت: «این خود عامل مؤثری برای کسب فضایل اخلاقی توسط منتظران و نشانه‌ای از خودسازی و تربیت اخلاقی متأثر از اندیشه مهدویت و عنصر انتظار خواهد بود» (ملکی‌راد، ۱۳۹۷، ص ۱۴۳). با عنایت به این مطلب در روایات، انتظار فرج بالاترین اعمال امت دانسته شده است (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۶۴۴).^۱ در واقع ارزش‌های اخلاقی را می‌توان از طریق روایت‌هایی که درباره اهمیت فرهنگ انتظار و ویژگی‌های منتظران آمده به دست آورد. در این زمینه، روایت‌هایی که به آمادگی همه‌جانبه منتظران برای ظهور دلالت دارند، می‌تواند شاهد صدقی بر ارزش‌های اخلاقی باشند؛ زیرا ارزش‌های اخلاقی یکی از پیش‌زمینه‌های مهم آمادگی برای ظهور به شمار می‌روند؛ همچنین از روایت‌هایی که به معرفت بالای منتظران به خداوند اشاره دارند نیز می‌توان دریافت که منتظران به ارزش‌های اخلاقی احساس مسئولیت می‌کنند و اکتساب فضیلت‌های اخلاقی را رسالت خود می‌دانند. افزون بر آن روایت‌هایی که به ارتقای سطح عقلانیت منتظران اشاره دارند نیز می‌تواند شاهی بر این امر باشند. امام سجاد علیه السلام در این باره به ابو خالد فرمود: «مردم زمان غیبت آن امام که معتقد به امامت و منتظر ظهور او هستند از مردم هر زمانی برترند؛ زیرا خدای تعالی عقل و فهم و معرفتی به آنها عطا فرموده است که غیبت نزد آنان به منزله مشاهده است و آنان را در آن زمان به مانند مجاهدان پیش روی رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم که با شمشیر به جهاد برخاسته‌اند قرار داده است. آنان مخلصان حقیقی و شیعیان راستین ما و داعیان به دین خدای تعالی در نهان و آشکارند» (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۲۰).

بنابراین یکی از کارکردهای فرهنگ انتظار این است که می‌تواند انگیزه لازم را برای ارزش‌های اخلاقی ایجاد کند و رفتارهای متناسب با آن را به وجود آورد. ارزش‌های اخلاقی برای شهید سلیمانی علیه السلام به عنوان فردی درس آموخته در مکتب

۱. قال النبی صلی الله علیه و آله و سلم: «افضل اعمال امتي انتظار الفرج».

انتظار، اهمیت بالایی داشت. ایشان در این باره الگوی مناسبی از انسان منتظر را به نمایش گذاشت. پایبندی به این ارزش‌های اخلاقی از او انسانی شجاع، بصیر، صابر و ... ساخته بود که در راهبرد مقاومت از آنها بهره می‌گرفت؛ برای نمونه اوج پایبندی به ارزش‌های اخلاقی در شخصیت ایشان را می‌توان در نماز گزاردن آن شهید عزیز در منزل یکی از اهالی شهر «بوکمال» و پس از فتح آن شهر اشاره کرد شهر که به هنگام خروج از آن منزل، آدرس و شماره تماس خود را برای صاحب خانه نوشت تا از او رضایت بگیرد. ایشان حتی در میدان نبرد نیز به شدت پایبند به ارزش‌های اخلاقی و حدود شرعی بود. مقام معظم رهبری (مدظله) درباره این ویژگی شهید سلیمانی علیه السلام می‌فرماید: «او فرماندهی جنگاور و مسلط بر عرصه نظامی بود؛ اما در میدان جنگ نیز حدود شرعی را کاملاً رعایت می‌کرد تا به هیچ کس ظلم و تعدی نشود. ... به دهان خطر می‌رفت، اما جان دیگران را تا می‌توانست حفظ می‌کرد» (خامنه‌ای، ۱۳۹۸/۱۰/۱۸).

همچنین ایشان درباره روحیه فداکاری آن شهید عزیز که یکی دیگر از ارزش‌های اخلاقی است، می‌فرماید: «روحیه فداکاری و نوع دوستی داشت؛ یعنی برایش این ملت و آن ملت و مانند اینها مطرح نبود؛ نوع دوست بود، واقعاً حالت فداکاری برای همه داشت» (خامنه‌ای، ۱۳۹۹/۰۹/۲۶).

۲-۴. ارزش‌های سیاسی

ارزش‌های سیاسی یکی دیگر از ارزش‌های برگرفته از اندیشه مهدویت و فرهنگ انتظار است. این ارزش‌ها را می‌توان در حوزه‌های مختلفی همچون نیاز جامعه منتظر به رهبری نواب عام در عصر غیبت و ویژگی‌های سیاسی و انقلابی جامعه منتظر مطرح کرد. روایت‌هایی که به نقش نواب عام در عصر غیبت اشاره دارند، ارزش‌های سیاسی و انقلابی را برای منتظران در نظر می‌گیرند که با التزام بدان‌ها، جامعه منتظر در مسیر تعالی مادی و معنوی قرار می‌گیرد. بر اساس آن روایت‌ها پذیرش ولایت فقیهان جامع الشرائط (ولئ فقیه)، به عنوان نایب عام در عصر غیبت موجب خواهد شد تا جامعه منتظر با حکومت طاغوت به مبارزه پردازد. نمونه اعلائی آن انقلاب اسلامی ملت ایران است که

با الگوی مهدویت آغاز و استمرار یافته و آثار گران‌قدری را برای جامعه منتظر در پی داشته و دارد. توجه به این آثار ارزشی افزون بر اینکه در تغییر و تحول فرهنگ جامعه منتظر تأثیرگذار است، موجب می‌شود روحیه دفاع از دین و ارزش‌های دینی نیز در مردم تقویت شود؛ زیرا با پذیرش اصل ولایت فقیه در عصر غیبت و حاکمیت فقیه جامع‌الشرائط، جامعه با مدیریت دینی و مبتنی بر فرهنگ انتظار به تعالی خواهد رسید؛ همچنین با حاکمیت ولی فقیه در جامعه منتظر، استقامت و پایداری در برابر مستکبران تعمیق خواهد یافت؛ زیرا حاکمیت ولایت فقیه در جامعه منتظر تولید قدرت می‌کند و این عامل مهمی در مقابله با دشمنان است. با توجه به این مطلب، امام خمینی علیه السلام حاکمیت فقیه در جامعه را عامل مؤثر و سدی مستحکم در برابر دیکتاتوری برشمرده است (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۰، ص ۳۱۱). ایشان ولایت فقیه را هدیه خداوند به جامعه مسلمان می‌دانست و از این رو آثار مترقی زیادی برای آن بر می‌شمرد (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۰، صص ۴۰۷ و ۵۲۵)؛ بنابراین ولایت فقیه در عصر غیبت به عنوان یک ارزش سیاسی می‌تواند یکی از کارکردهای فرهنگ انتظار باشد که در ابعاد مختلف از جمله تعمیق و تقویت مقاومت آثار مهمی دارد. شهید سلیمانی علیه السلام برای حاکمیت ارزش‌های سیاسی برآمده از اسلام و فرهنگ انتظار تلاش بسیاری کرد و با بهره‌گیری از این کارکرد فرهنگ انتظار توانست کارهای بزرگی را در عرصه میدان انجام دهد.

نتیجه‌گیری

فرهنگ انتظار در آموزه‌های شیعی اهمیت بسیاری دارد و در حوزه‌های مختلف فردی و اجتماعی دارای کارکرد است؛ از این رو در روایات از آن به برترین اعمال، با فضیلت‌ترین و بهترین عبادت‌ها و برترین جهاد امت یاد شده است. شهید سلیمانی علیه السلام، به عنوان شخصیتی تربیت‌یافته در مکتب امامین انقلاب اسلامی، با درکی عمیق از فرهنگ انتظار توانست راهبرد مقاومت را در منطقه عمق ببخشد و با بهره‌گیری از قابلیت‌ها و فرصت‌های مفهوم انتظار توانست الگوی مناسبی از انسان منتظر را به عنوان یک مدرسه و مکتب درس‌آموز به نمایش گذارد. در این مقاله نقش فرهنگ انتظار در

تعمیق راهبرد مقاومت با تأکید بر مکتب شهید سلیمانی علیه السلام بررسی شد و نتایج ذیل حاصل گردید:

۱. سه عنصر باورها، ارزش‌ها و رفتارها از عناصر اصلی فرهنگ به شمار می‌روند و از این‌رو فرهنگ انتظار در سه حوزه باورها، ارزش‌ها و رفتارها کارکردهایی دارد که می‌تواند به تعمیق و تقویت راهبرد مقاومت کمک کند و آثاری مطلوب از خود بر جای گذارد.

۲. فرهنگ انتظار از سویی به تحکیم و تعمیق معرفت الهی و تقویت ایمان دینی کمک می‌کند و از سوی دیگر ولایت‌پذیری را در منتظران تثبیت می‌کند. این دو کارکرد فرهنگ انتظار را می‌توان با استفاده از برخی روایت‌های معصومین علیهم‌السلام در خصوص منتظران و یاران امام زمان علیه السلام به دست آورد. بدون تردید این دو عنصر در تعمیق راهبرد مقاومت نقش اساسی خواهند داشت. شهید سلیمانی علیه السلام با تأسی از فرهنگ انتظار به‌خوبی توانست از این دو کارکرد برای تقویت جبهه مقاومت کمک بگیرد و الگویی از انسان منتظر را به نمایش بگذارد که بسان مکتب و مدرسه‌ای برای دیگران باشد.

۳. مهم‌ترین نقش و کارکرد ارزشی فرهنگ انتظار برای تعمیق راهبرد مقاومت در دو ارزش اخلاقی و ارزش سیاسی متجلی است. ارزش‌های اخلاقی و سیاسی منبث از انتظار را می‌توان با استفاد از روایت‌هایی که در تبیین اندیشه مهدویت و ابعاد مختلف آن وارد شده به دست آورد. بی‌تردید این دو ارزش در تعمیق راهبرد مقاومت نقش اساسی خواهند داشت. شهید سلیمانی علیه السلام به عنوان فردی درس آموخته در مکتب انتظار و با پایبندی به ارزش‌های اخلاقی، به انسانی شجاع، بصیر، صابر، فداکار و ... تبدیل شد. افزون بر آن، ایشان برای حاکمیت ارزش‌های سیاسی برآمده از فرهنگ انتظار تلاش‌های بسیاری کرد. آن شهید عزیز با بهره‌گیری از این ارزش، توانست کارهای بزرگی را در عرصه میدان و دیپلماسی انجام دهد و در نتیجه با تأسی از دو ارزش یادشده، به تقویت جبهه مقاومت در منطقه پردازد و الگویی از انسان منتظر را که بسان راه و مکتب و

مدرسه درس آموز است به نمایش گذارد. از این جهت کارکردهای فرهنگ انتظار در اندیشه و رفتار شهید سلیمانی علاوه بر آنکه موجب تعمیق راهبرد مقاومت شد، در الگوسازی برای مکتب مقاومتی که آن شهید عزیز پایه گذاری کرد، تأثیر گذار شد و برای دیگران حتی غیرمسلمانان و آیندگان نیز مفید بوده و خواهد بود.

فهرست منابع

* قرآن کریم

* نهج البلاغه

۱. ابن اثیر، مبارک بن محمد. (۱۳۶۷). النهایه فی غریب الحدیث و الاثر (چاپ چهارم). قم: اسماعیلیان.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق). (۱۳۵۹ق). کمال الدین و تمام النعمه (چاپ دوم). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق). (۱۴۱۳ق). من لایحضره الفقیه (چاپ دوم). قم: جامعه مدرسین.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب (چاپ سوم). بیروت: دارالصادر.
۵. اسکیدمور، ویلیام. (۱۳۸۵). تفکر نظری در جامعه‌شناسی، جمعی از مترجمان (چاپ اول). قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۶. امام خمینی، روح‌الله. (۱۳۷۸). کشف الاسرار. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
۷. امام خمینی، روح‌الله. (۱۳۸۹). صحیفه نور (چاپ پنجم). تهران: مؤسسه نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
۸. امام خمینی، روح‌الله. (۱۳۹۴). ولایت فقیه. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
۹. آشوری، داریوش. (۱۳۸۹). تعریف‌ها و مفهوم فرهنگ (چاپ چهارم). تهران: نشر آگه.
۱۰. بیرو، آلن. (۱۳۷۵). فرهنگ علوم اجتماعی (مترجم: باقر ساروخانی، چاپ سوم). تهران: نشر کیهان.
۱۱. پورعباس، کامران. (۱۴۰۰/۰۶/۰۳). مقاله: چرا مقاومت اسلامی بازدارنده و اقتدار آفرین است؟ کیهان.
۱۲. حلی، حسن بن سلیمان. (۱۴۲۱ق). مختصرالبصائر (چاپ اول). قم: جامعه مدرسین.
۱۳. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۷۵/۱۰/۰۶). بیانات در دیدار با اقشار مختلف مردم برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/b18283>

۱۴. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۸/۱۰/۲۷). خطبه‌های نماز جمعه برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/r78087>
۱۵. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۸/۱۰/۱۳). بیانات در منزل سپهبد شهید حاج قاسم سلیمانی برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/n73460>
۱۶. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۸/۱۰/۱۸). بیانات در دیدار باه مردم قم: برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/r09182>
۱۷. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۹/۰۹/۲۶). بیانات در دیدار با دست‌اندرکاران اولین سالگرد شهید سلیمانی، برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/b13443>
۱۸. خزاز رازی، علی بن محمد. (۱۳۶۰). کفایه الاثر فی النص علی الائمة الاثنی عشر (چاپ اول). قم: بیدار.
۱۹. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۴۱). لغت‌نامه تهران: چاپ و افست گلشن.
۲۰. رهنمایی، احمد. (۱۳۸۵). درآمدی بر مبانی ارزش‌ها (چاپ دوم). قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه‌السلام.
۲۱. زارعی، سعدالله. (۱۳۹۸). کنکاشی مقدماتی در مکتب شهید سلیمانی. فصلنامه مطالعات راهبردی جهان اسلام، (۷۹)، صص ۵-۲۴.
۲۲. زبیدی، محمد بن محمد مرتضی. (۱۴۱۴ق). تاج العروس من جواهر القاموس (چاپ اول). بیروت: دارالفکر.
۲۳. سعدی، ابوجیب. (۱۴۰۸ق). القاموس الفقہی لغه و اصطلاحات (چاپ دوم). دمشق: دارافکر.
۲۴. سلیمانی، قاسم. (۱۳۹۶/۸/۳۰). نامه سرلشکر قاسم سلیمانی به رهبر انقلاب درباره پایان سیطره داعش، برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/t93393>
۲۵. صدیقی فرد، مجتبی. (۱۳۹۱). جامعه‌شناسی (کلیات، مفاهیم، پیشینه) (چاپ پنجم). نهران: ارسباران.

۲۶. صفار، محمد بن حسن. (۱۴۰۴ق). بصائر درجات فی فضایل آل محمد (چاپ دوم). قم: کتابخانه مرعشی نجفی رحمته الله.
۲۷. طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۰۲ق). المیزان فی تفسیر القرآن (چاپ دوم). بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۲۸. طریحی، فخر الدین بن محمد. (۱۳۷۵). مجمع البحرين (چاپ سوم). تهران: مرتضوی.
۲۹. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی (چاپ چهارم). تهران: دارالتب الاسلامیه.
۳۰. گولد، جولیس؛ کولب، ویلیام. (۱۳۹۲). فرهنگ علوم اجتماعی (مترجم: باقر پرهام، چاپ دوم). تهران: مازیار.
۳۱. محسنی، منوچهر. (۱۳۸۱). مقدمات جامعه‌شناسی (چاپ هجدهم). تهران: نشر دوران.
۳۲. مزینانی، محمدصادق. (۱۳۸۱). اندیشه‌های سیاسی محقق نراقی (چاپ اول). قم: دبیرخانه مجلس خبرگان.
۳۳. مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۵). مجموعه پرسش‌ها و پاسخ‌ها (چاپ دهم). قم: مؤسسه آموزشی امام خمینی رحمته الله.
۳۴. مطهری، مرتضی. (۱۳۹۶). مجموعه آثار (چاپ بیست و دوم). تهران: انتشارات صدرا.
۳۵. معین، محمد. (۱۳۷۵). فرهنگ معین (چاپ هفتم). تهران: امیرکبیر.
۳۶. ملکی‌راد، محمود. (۱۳۹۷). کارکردهای اجتماعی اعتقاد به مهدویت (چاپ اول). قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۳۷. موسوی اصفهانی، محمدتقی. (۱۴۰۴ق). مکیال المکارم (چاپ سوم). قم: مؤسسه الامام المهدی رحمته الله.
۳۸. نعمانی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۹۷ق). الغیبه (چاپ اول). تهران: مکتبه الصدوق.

References

- * The Holy Qur'an
- * Nahj al-Balaghah
- 1. Ashouri, D. (1389 AP). *Definitions and Concepts of Culture*. (4th ed.). Tehran: Agah Publications. [In Persian]
- 2. Biro, A. (1375 AP). *Culture of Social Sciences*. (Sarukhani, B. Trans.). (3rd ed.). Tehran: Keyhan Publications. [In Persian]
- 3. Dehkhoda, A. A. (1341 AP). *Dictionary*. Tehran: Golshan Printing and Offset. [In Persian]
- 4. Gold, J., & Colb, W. (1392 AP). *Culture of Social Sciences*. (Parham, B. Trans.). (2nd ed.). Tehran: Maziar. [In Persian]
- 5. Heli, H. (1421 AH). *Mukhtasar al-Basa'ir*. (1st ed.). Qom: Teachers Association. [In Arabic]
- 6. Ibn Athir, M. (1367 AP). *The end in the strange hadith and the work*. (4th ed.). Qom: Esmailian. [In Persian]
- 7. Ibn Babewaiyyah, M. (1359 AP). *Kamaluddin va Tamam al-Na'ameh*. (2nd ed.). Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyah. [In Persian]
- 8. Ibn Babewaiyyah, M. (1413 AH). *Man la Yahzar al-Faqih*. (2nd ed.). Qom: Teachers Association. [In Arabic]
- 9. Ibn Manzoor, M. (1414 AH). *Lisan al-Arab*. (3rd ed.). Beirut: Dar Al-Sader. [In Arabic]
- 10. Imam Khomeini, R. (1378 AP). *Kashf al-Asrar*. Tehran: The Institute for Preparation and Publications of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- 11. Imam Khomeini, R. (1389 AP). *Sahifa Noor*. (5th ed.). Tehran: The Institute for Preparation and Publications of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- 12. Imam Khomeini, R. (1394 AP). *Wilayte Faqih*. Tehran: The Institute for Preparation and Publications of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- 13. Khamenei, S. A. (06/10/1375 AP). *Statements in meetings with different segments of the people*. From: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/b18283>. [In Persian]

14. Khamenei, S. A. (13/10/1398 AP). *Statements at the house of General Martyr Haj Qasem Soleimani*. From: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/n73460>. [In Persian]
15. Khamenei, S. A. (18/10/1398 AP). *Statement in a meeting with the people of Qom*. From: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/r09182>. [In Persian]
16. Khamenei, S. A. (26/09/1399 AP). *Statement in a meeting with the staff of the first anniversary of Martyr Soleimani*. From: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/b13443>. [In Persian]
17. Khamenei, S. A. (27/10/1398 AP). *Friday prayer sermons*. From: The information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/r78087>. [In Persian]
18. Khazaz Razi, A. (1360 AP). *Kifayah al-Athar fi al-Nas ala al-A'imah al-Ithna Ashar*. (1st ed.). Qom Bidar. [In Persian]
19. Koleyni, M. (1407 AH). *Al-Kafi*. (4th ed.). Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyah. [In Arabic]
20. Malekirad, M. (1397 AP). *Social Functions of Belief in Mahdism*. (1st ed.). Qom: Islamic Sciences and Culture Academy. [In Persian]
21. Mazinani, M. S. (1381 AP). *Political Thoughts of Mohaghegh Naraghi*. (1st ed.). Qom: Secretariat of the Assembly of Experts. [In Persian]
22. Mesbah Yazdi, M. T. (1395 AP). *A Collection of questions and answers*. (10th ed.). Qom: Imam Khomeini Educational Institute. [In Persian]
23. Moein, M. (1375 AP). *Moein Dictionary*. (7th ed.). Tehran: Amirkabir. [In Persian]
24. Mohseni, M. (1381 AP). *Introduction to Sociology*. (18th ed.). Tehran: Doran Publications. [In Persian]
25. Motahari, M. (1396 AP). *A Collection of works*. (22nd ed.). Tehran: Sadra Publications. [In Persian]

26. Mousavi Esfahani, M. T. (1404 AH). *Makyal al-Makarem*. (3rd ed.). Qom: Imam Al-Mahdi Institute. [In Arabic]
27. Nu'mani, M. (1397 AH). *Al-Qaybah*. (1st ed.). Tehran: Maktab al-Saduq. [In Arabic]
28. Pourabbas, K. (3/6/1400 AP). *Article: Why is the Islamic Resistance deterrent and authoritarian?* Keyhan. [In Persian]
29. Rahnamaei, A. (1385 AP). *An Introduction to the Foundations of Values*. (2nd ed.). Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
30. Saadi, A. (1408 AH). *Al-Qamous al-Fiqhi Loqah va Istilahat*. (2nd ed.). Damascus: Dar al-Fikr. [In Arabic]
31. Saffar, M. (1404 AH). *Basair Darajat fi Faza'il Ale Muhammad*. (2nd ed.). Qom: Marashi Najafi Library. [In Arabic]
32. Sedaghatifard, M. (1391 AP). *Sociology (generalities, concepts, background)*. (5th ed.). Tehran: Arasbaran. [In Persian]
33. Skidmore, W. (1385 AP). *Theoretical Thinking in Sociology*, (A Group of Translators. Trans.). (1st ed.). Qom: Islamic Sciences and Culture Academy. [In Persian]
34. Soleimani, Q. (30/8/1396 AP). *General Qassem Soleimani's letter to the Supreme Leader of the Revolution about the end of ISIL's domination*. From: The information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/t93393>. [In Persian]
35. Tabatabaei, S. M. H. (1402 AH). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. (2nd ed.). Mu'sisah al-A'alami le al-Matbua't. [In Arabic]
36. Tarihi, F. (1375 AP). *Majma' al-Bahrein*. (3rd ed.). Tehran: Mortazavi. [In Persian]
37. Zarei, S. (1398 AP). Preliminary research in the school of Shahid Soleimani. *Quarterly Journal of Strategic Studies of the Islamic World*, 79, pp. 5-24. [In Persian]
38. Zubaydi, M. (1414 AH). *Taj al-Arous min Jawahir al-Qamous*. (1st ed.). Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]